

A FELELŐSSÉG ONTOLÓGIAI VIZSGÁLATÁHOZ

"... a szubjektív szabadság, amely még nem volt meg a görögöknél, az, amire a mai időben gondolunk, ha szabadságról beszélünk... A modern kor sajátja, hogy vállaljuk a felelősséget tetteinkért."¹ Ez a Hegel-idézet akár mottóként is szerepelhetne referátumom előtt, bár sajnos gyakran csak normaként létezve. Noha Hegel "modern" korában igazán nem lehetett látni azokat a távlatokat, melyek a XX. század emberét rendkívüli dilemmák sorozata elé állították és állítják ma is. A felelősség valóságos kibomlásának színtere sokkal inkább századunk, amikor is a világháborúk óriási emberáldozata, a fasizmus, az egymással szembenálló két világregndszer, a veszélyes és súlyos helyi konfliktusok sokasága, a nukleáris fegyverek világpusztító nagyságrendű fölhalmozódása éppúgy sorskérdések tömkelegét vetik föl, mint a fejlett technika és technológia környezetünket változtató és pusztító hatása; a tudomány eredményeinek közvetlen kapcsolódása mindennapjainkkal vagy a termeléssel. A jelzett tényezők rendkívül erőteljesen követelik a felelősségnek mint társadalmi kategóriának a vizsgálatát több szempontból is: először a felelősség alanya, hordozója tekintetében, hisz itt már nem csupán egy-egy személy vagy kisebb politikai csoport, hanem nagy társadalmi strukturaelemek, osztályok, népek, sőt az egész emberiség felelőssége is fölmerül. Másodszor a felelősség tárgya tekintetében, tehát a tekintetben, hogy mire irányul a felelősségteljes cselekedet vagy melyik tevékenységi formához, tudati szférához és területhez kötődik. Harmadszor a felelősséggel kapcsolatos instrumentumok vonatkozásában, példának elé, ha a tömegkommunikációs eszközöknek a mindennapi emberre és a társadalom egészére gyakorolt hatásait említjük. Negyedszer: a felelősség ontikus alapjának vizsgálata is szükségképpen felmerül, hisz ennek ismerete feltétlenül szükséges ahhoz, hogy ne csupán tudjunk cselekedeteink különböző vonzatairól, következményeiről, hanem tudomásunk legyen a társadalmi totalitáshoz és az egyes személyhez, a cselekvő egyénhez való kapcsolatrendszeréről. Végül, de nem utolsósorban az is legalább ilyen fontos, hogy szemantikailag és ismeretkritikailag elemezzük a felelősséget, tehát interakcióink és azok jelentéseinek értelmezése is helyet kapjon. Az említett elméleti kívánalmaknak és lehetőségeknek számtalan konkrét megjelenési formája van, és további aktualizációs fakadnak, melyek tipikus tevékenységekhez, intézményekhez stb. kapcsolódnak, de amelyekben az említett szférák keveredései, variánsai is felismerhetők.

Csak a szemléltetés és konkretizálás kedvéért említek egy olyan példát, ami az egészségüggyel kapcsolatos, s ami a felelősségnek az egyes erkölcsi értékekkel való igen bonyolult összefüggésére is rávilágít. Nagy publicitást kapnak az utóbbi években az egész-

ségügyi felvilágosítás és ismeretterjesztés munkásai mind a sajtóban, mind a könyvkiadásban, mind pedig a televízióban. Ennek azonban nem feltétlenül egyenes következménye a lakosság megalapozottabb egészségkultúrája, sőt olyan hatás is megfigyelhető, amit a hályogkovács esetével példázhatunk: a "Születésünk titkai" c. TV-sorozat és más ilyen műsorok igen sok fiatal párban okoztak szorongást vagy traumát a gyermekvállalás tekintetében, s talán alapos szociológiai felmérések azt is kimutatnák, hogy a családtervezést sok helyen konkrétan gátolták is az ilyen típusú műsorok.² Nem jelenti ez a példa azt, hogy inkább vállaljuk a biblikus "Boldogok a lelki szegények" mottót, hanem inkább azt jelzi, hogy a felelősség fogalmi és tartalmi elemzése mindenképpen szükséges az előbbre lépéshez. Általánosságban itt sincs másról szó, mint amit Lukács György az irástudók felelősségéről mond,³ természetesen az 1944 tavaszát jellemző történeti helyzet aktualizálásától eltekintve. Amit itt leirt Lukács, annak a legmegfontolandóbb tanulsága az, hogy a felelősség nem szükhethető le a társadalmi lét valamelyik területére, hanem átfogó elv, az ember társadalmiságának fontos alapeleme.

Egy szempontból igazuk van azoknak, akik a marxista etikát mint felelősség-etikát értelmezik, szemben sok polgári etikával,⁴ de hangsúlyozom, csak abból a szempontból, hogy a felelősséget; az etika egyik központi kategóriájának foghatjuk fel, ugyanakkor a felelősség tulmutat az etika területén, nézetünk szerint olyan történeti-társadalmi kategória, amelyet lételméleti vonatkozásai az objektív és szubjektív szféra kapcsolódásának, kölcsönhatásának láncszemeként tételeznek, s a belső-külső kategóriák értelmezésében, a közösség-egyén viszony taglalásában, az érdekvizonyok és értékstrukturák feltárásában is szerepet kaphat. Joggal idézhetjük Lukács György utolsó leirt sorait:

".... a marxizmus legmélyebb igazsága: az ember emberré válása mint a történelmi folyamat tartalma, mely - igen változatosan -valósul meg minden egyes ember életpályája során. Így hát minden egyes ember - mindegy, mennyire tudatosan - aktív tényezője annak az össz folyamatnak, amelynek egyidejűleg terméke..."⁵

Az egyes embert ezzel az össz folyamattal éppen a felelősség kapcsolja össze, egyszerűs mind az aktivitás és a tudatosság fokozataitól függő mértékben létezik egyáltalán, s ezek függvénye a felelősség mikéntje és milyensége. Nincs szó arról ugyan, hogy a felelősség piedesztálra emelésével a marxizmust kizárólagosan antropológiává változtassuk, viszont a legelvontabb ontikus szemlélet sem fordíthatja el a figyelmét az emberi tényezőkről, még akkor sem, ha elfogadjuk azt, hogy a társadalomkutatónak, etikusnak, amelyben "elméleti kérdéssel foglalkozik, el kell felejtienie, hogy tárgyában a tiszta megismerésen túl emberként is érdekelt. Mert mi sem veszélyesebb számára, mintha etikusból moralistává válik, vagyis kutatóból prédikátorrá."⁶ Az emberi tényező (human factor) nem csupán divatos fogalom manapság, hanem egyrészt szerepének elismerése és erősödése mindenképpen függ a kérdéses társadalom milyenségétől, másrészt a tárgyi-anyagi

objektívációk fejlődése és változása nélkül az emberi tényező önmagában nem elégséges, a kiművelt, felelősségteljes emberfők tömegeinek szaporodása nem feltétlen csap át a társadalmi lét jobbitásában, sőt az "anyagi bázis nélkül nem alakul ki a sokoldaluan fejlett ember, mert annak sokoldalú tevékenysége és szükséglete csak a termelésben alapozódhat meg",⁷ vagyis az emberi tényező és vele a felelősség a gyakorlat olyan tényezője, amelyik pusztán, önmagában nem hatékony, kiüresedik, viszont elengedhetetlen feltétele a társadalmi lét előbbrevitelének. Ha ezt a társadalmi létet különféle mozgásaiban szemléljük, három szintre bontható: a makroviszonyokra, a szervezeti síkra és az egyéni szintjére, így könnyen belátható, hogy "mind a társadalom makroviszonyai, mind pedig szervezeti viszonyai bizonyos értelemben az emberi tudaton átjutva válnak a cselekvést közvetlenül kondicionáló tényezőkké."⁸

Eddig az emberi tényezővel kapcsolatban, csak utaltunk arra, hogy hatásában függvénye a társadalom milyenségének. Ezt konkretizálva elmondhatjuk, hogy az igazi kihívás az emberrel szemben épp a szocializmus átmenete: itt nincsenek készen kapott, már hosszú történelmi-társadalmi fejlődés eredményeként kialakult objektívációk, illetve, amik vannak, azokat éppen megszüntetni kell. A társadalom egészének és részelemeinek cselekedetei nap mint nap úgy termelik újra a körülményeket, hogy azokon egyszerűen változtatnak is, akár akarják, akár nem, akár ismerik és fölismerik a cselekvő személyek ezeket a körülményeket (s változtatandó elemeket), akár nem. Mozgó normarendszer szabályozza tehát a cselekvést, de ezt a mozgást a cselekvés befolyásolja. (Feltétlenül így van ez a korábbi társadalmi formákban is, de ott egyrésztől az egymásra épülésnek nagy szerepe van, másrésztől a lényegi különbségek kisebbek a szocializmus és a kapitalizmus különbségeinél.) Ugy is fogalmazhatunk, hogy a szocializmus jelenlegi szintjén a felelősségnek általános ontikus alapjain kívül specifikus alapja is van, de hozzátehetjük, ez a specifikum egyelőre inkább elérendő cél, mintsem valóságos eszköz. Mielőtt a specifikus ontikus alapot elemeznénk, célszerű, ha kissé általánosabban is körüljárjuk, megközelítjük a problémát. Az ember nembeli lényegisége a szubjektum és a társadalmi objektívációk viszonyrendszerének olyan egysége, ami-mint totalitás-ritkán jelenik meg teljes kifejlésében, sokkal inkább különös formákat ölt, tipikus mezők képében jelenik meg; ilyen különösségek lehetnek például a felelősség, a kötelesség, a jog (nem valamennyi szintjével), a döntés, az információ, az érdek, az érték, a "közvélemény", a nyilvánosság, a szerep, a státusz stb. Rendelkezhetnek ugyan a felsorolt elemek egyedi megjelenéssel, vagy általánosabb szintekké is akumulálódhatnak, de igazában még egyediként is olyanok, hogy valamilyen holdudvaruk mindig marad, s ugyancsak ez a helyzet általánosításukkal is. A felelősség itt primus inter pares-ként került a felsorolás első helyére, s könnyen belátható, hogy valamilyen módon áthatja a többi kategóriát. Mi lehet tehát a hordozója, ontikus alapja ennek a fontos kategóriának?

Már a Hegeltől vett idézetből nyilvánvaló a felelősség történeti jellege, s az is, hogy szerepe a társadalmi haladással paralel módon növekszik. Ádám György logikai fogantatású hipotézisében szintén ezt a történeti jelleget támasztja alá közvetve, de közvetlenül meghatározza ontikus kapcsolatait: "a felelősség... mindig normatívák értékítéleti aspektusa", valamint "felelősségi rendszer... kizárólag normatívák alapján alakulhat ki".⁹ A normatívákhoz és az értékekhez való ontikus kapcsolás egyuttal vonatkozása és eleme a történetiségnek, mivel mindkét kategória maga is történeti jellegű. A társadalmi szféra szabályozottságának történetisége egyben fejlődés is, hiszen ha megvizsgáljuk a primitívebb társadalmi állapotokat és formákat, olyan általános tételt vonhatunk le működésükből, amí szerint "minél sérülékenyebb és minél sérülőbb valamely önreprodukáló rendszer (a primitív közösség is az), annál egyformább és annál univerzálisabb működésű elemekkel (ember) kell rendelkeznie ahhoz, hogy egyes elemek vagy alrendszerek kiküszöbölődése ne okozza az egész rendszer reprodukciójának megszűnését".¹⁰ Az emberek egyformaságának és univerzálisításának mércéje a normatívákban és azok változásában mérhető, vagyis minél fejlettebb egy emberi közösség, tagjai annál inkább differenciáltak, egyéniséggé válnak, a normatívák pedig annál lazább szerkezetet, nyitottabb rendszert alkotnak, így annál nagyobb lesz a felelősség szerepe a rendszer szabályozásában, a társadalom életét így vagy úgy veszélyeztető cselekvések szankcionálása mint lehetőség tehát növeli a felelősség súlyát. (Megjegyzem, hogy a szankcióknak csakis ott lehet létjogosultsága bármilyen közösségben, ahol különféle lehetőségek, alternatívák állnak a cselekvésre rendelkezésünkre. Ahol nincs alternatíva, ott nem lehet szankcionálni.¹¹ Visszatérve a felelősség ontológiájához, amilyen figyelemre méltó mozzanat az, hogy Ádám György a normatívák értékítéleti aspektusaként magyarázza a felelősség létezését, olyannyira vitatható kérdés a kizárólagosság hangoztatása. Annál is inkább így van ez, mivel maga a szerző az emberi magatartásban megmutatózó (és valóban fellelhető) lehetőségeket említi a genetikailag és társadalmilag determinált szférák mellett olyanoknak, amelyekben vagy amelyek által megvalósulhat az ember szabadsága. Azt elfogadva azonban, hogy a felelősséget kizárólag a normatívák determinálják, ezek képezik ontikus alapját, az emberi magatartás választási szisztémái is szigorúan determináltakká válnának, s nem is beszélhetnénk emberi szabadságról, hiszen a normatívák az egyes szubjektumokhoz képest objektív és külső társadalmi tényezők, s ezek megválasztása csupán deviáns magatartás esetén nem determinált (illetőleg a deviancia típusa alapján nem feltétlenül társadalmilag determinált.)

Mindemellett Ádám György a felelősség ontikáját kutatván úgy látja, hogy a választás az az ember determináltságának egyik sajátos mozzanata,¹² így a felelősség megítélése, bármilyen hordozója is van, csak determinista alapon történhet. Nem célunk jelenleg a determinizmus szélesebb köreibé monografikusán belépni, csak annyit jegyzünk meg ezzel kapcsolatban, hogy ilyenformán a normák kizárólagosan determinálnák az embert. Ez a kije-

lentés azonban azért is problematikus, mivel a normák forrása sokszor épp a felelősségteljes cselekedet, nem elvont "legyen"-eken, hanem a "van"-on alapulnak ugyanis a normák, különben nem is tudnának kellően hatni. A fentiekből egyértelműen következik, hogy vagy van szükségszerűen másik ontikus alapja is a felelősségnek, vagy pedig nem beszélhetünk az ember magatartásában és cselekedeteiben választásról vagy szabadságról. (Azt természetesen figyelembe véve, hogy a szabadság is meghatározott társadalmi és biológiai körülmények eredménye, tehát maga is determinált.)

Ugyanezt a gondolatot erősíti meg Licskó György egyik gondolata az un. "világérintkezés" értelmezéséről: A világérintkezés valódi értelme éppen abban teljesedhet ki, hogy az ember érzékel és megérti a saját társadalmi létezésében rejlő erőket és lehetőségeket, s igyekszik azokat úgy működtetni, hogy a világ bármely részén elért eredmények a lehető legrövidebb időn belül az egész emberiség közkincsévé váljanak. Az egyes embert éppen ezért a világérintkezés kiteljesedésével nem fenyegeti az elszemélytelenedés veszélye, ellenkezőleg: éppen a helyi és pillanatnyi csoportérdekek korlátozzák egyéniségének kibontakozását; az egész emberi nem aktuális problémáinak tudatosítása jegyében folytatott élettevékenység viszont lehetővé teszi azt."¹³ Az ember mindennapi tudása, amellyel a világérintkezés kezdetleges szintjét is elérhetné, ugyanakkor kevésbé látszik alkalmasnak, hiszen "a mindennapi életvilágban cselekvő és gondolkodó ember tudása (knowledge) nem homogén; először is inkoherens (incoherent), másodsorú csak részleteiben tiszta, végül pedig egyáltalán nem mentes ellentmondásoktól."¹⁴ Ennek ellenére ez az inkoherens tudás megismerő tudás, az ember képes reflektálni a cselekvést sürgető tényezőkre, konkretizálja a helyzetet, aktuálisan felméri azt, s az így létrejövő cselekvés felelősségteljessé válhat. Megkockáztatom, hogy a tudat éppen felsorolt bizonytalanságai következtében válhat kompetenssé a felelősség meghatározottságában.

Roman Ingarden is kiemeli a felelősség értékalapu meghatározottságát, az értéket, mint a felelősség ontikus alapját ("Wert als ontisches Fundament der Verantwortung"), azonban a felelősségről szóló kismonográfiájában a felelősség másik ontikus alapjaként a cselekvő személy szigorú azonosságát, identitását jelöli meg. ("Die strenge Identität der handelnden Person ist also das zweite ontische Fundament der Verantwortung."¹⁵ Ingarden itt a személyiség lényegi szerkezetét kutatja, s lényegében antipszichologikus módon arra az álláspontra helyezkedik, hogy mindazok a teóriák, amelyek a személyt, a személyiséget a tiszta élmények sokaságára redukálják, alkalmatlanok a felelősség ontikus alapjának a megvilágítására.

Látható, hogy a valóságban nem könnyű a felelősség ontikus alapjainak szétválasztása, hisz a normákat fel kell ismerni, tudni kell róluk, a felismert normák alapján cselekszünk, a cselekvések újabb normákat szülnek, vagy azok ujrafelismerését okozzák, de további variációk is lehetségesek.

Összességében megállapítható, hogy a felelősségnek plurális természetű ontikus alapja van, ide sorolható tehát a cselekvés, a felismerés és a normák csoportja. Ezeknek a szféráknak tipikus emberi megfelelései is vannak, melyek a felelősségteljes ember attribútumai-ként vagy alkotóelemeként foghatók föl (a fenti sorrendben): a cselekvő ember, a reflektáló ember és a szabályozott ember.

Befejezésül csak annyit mondhatunk, hogy a felelősség ontológiájának itt csupán bevezetéséhez fűztünk megjegyzéseket, de e kategóriának a mai magyar társadalomban (s a világban) elfoglalt helye azt követeli, hogy ismeretkritikai, nyelvfilozófiai kutatásokat szorgalmazzunk, valamint különféle szaktudományok (pl. etika, orvostudományok, esztétika, irodalomtudományok, politikatudományok, informatika stb.) eredményeit próbáljuk általánosítani a továbbiakban.

JEGYZETEK

- 1 Hegel: Előadások a filozófia történetéből II. Akadémiai, Budapest, 1977. 61. old.
- 2 Maga Czeizel Endre is utal ilyen lehetőségre az Egy orvosgenetikus etikai gondoljai c. könyvében. (Kossuth, 1983.)
- 3 Lukács György: Irástudók felelőssége. Budapest, 194. 3-21-oldal.
- 4 Lásd ezzel kapcsolatban Ádám György irását a *Filozófia időszzerű kérdései 1971/7.* kötetben, vagy szintén tőle *A felelősség elmélet néhány problémája*, In: *Filozófia időszzerű kérdései 1974/13.*
- 5 Lásd Sziklai László: *Az ember nyomában.* Társadalmi Szemle, 1984. 4. szám, 29. old.
- 6 Schlick, Moritz: *Az etika kérdései.* In: *A Bécsi Kör filozófiája.* Gondolat, 1972. 507-508. old.
- 7 Szabó István: *Az emberi tényező.* Társadalmi Szemle, 1984. 10. szám 100. old.
- 8 Kulcsár Kálmán: *Mai magyar társadalom.* Kossuth, 1980. 262. old.
- 9 Ádám György: *Hipotézis az emberi magatartás meghatározottságának jellegéről.* In: *A filozófia időszzerű kérdései* 52. szám 30. old.
- 10 Kolin Péter: *Vallási funkciók és pszichikus funkciók.* Magyar Filozófiai Szemle, 1976.3. szám, 404. old.
- 11 Uo. 409. old.
- 12 Ádám György: *Az emberi magatartás meghatározottsága. A választás és a felelősség.* Magyar Filozófiai Szemle, 1979.1-2.szám, 51. old.

- 13 Licskó György: Az emberi kapcsolatok, viszonyok és a személyiség jövője. In: A kívánt jövőtől a lehetséges jövőig. Gondolat, Budapest, 1976. 145. old.
- 14 Schütz, Alfred: Az idegen. In: A fenomenológia a társadalomtudományban. Gondolat, Budapest, 1984. 405. old.
- 15 Ingarden, Roman: Über die Verantwortung. Reclam, Stuttgart, 1970. 70. old.